

18. A. van Steensel, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572, in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9, 2006, p. 219 (1463), 242 (tabellen).

19. M. Prins-Schimmel, 'De geschiedenis van de torens die op de Grote of Sint-Bavokerk stonden en aan de huidige vieringstoren voorafgingen', in: *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk*, p. 30, 37-38, 48-50. Vink, 'De vieringstoren', p. 69-72, 98.
20. NHA, SAH inv.nr. 363, uit 1478/79, fol. 114r, en inv.nr. 364, uit 1479/80, fol. 82r. Omstreeks 11 oktober 1478: de thesaurierstrekking loopt van 2 mei 1478 tot 2 mei 1479.

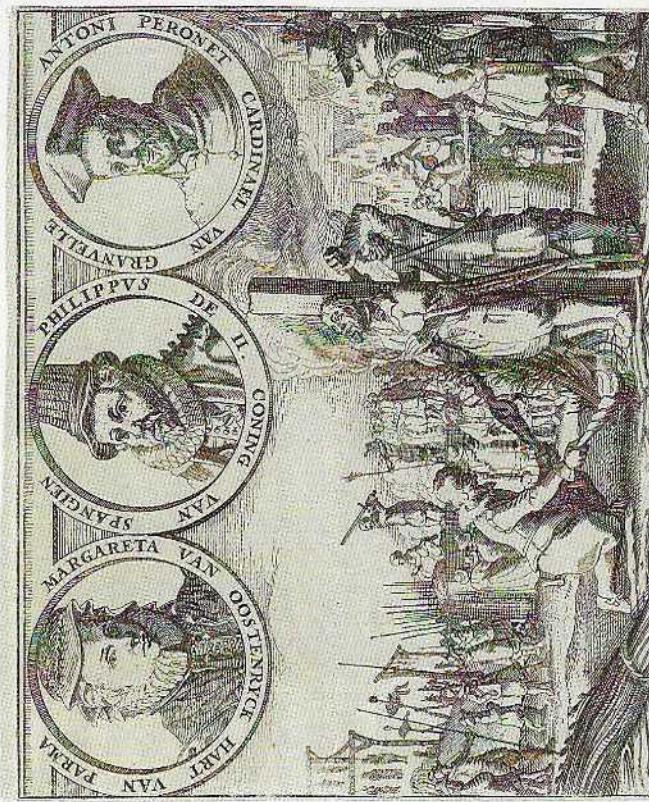
21. Keurboek van 8 april 1390 in: *Rechtsbronnen der stad Haarlem*, J. Huizinga (ed.), 's-Gravenhage 1911, p. 53 en 56 (nachtlucht).⁵⁹ ('s avonds na het luiden van de klok). Van Oosten de Bruyn, 'De stad Haarlem', p. [v] noot 7, met aanhaling uit de *Instructie van rechten van Filips Wielant en Jan Roussel* (begin 16de eeuw).
22. H-NHA, SAH inv.nr. 415, uit 1532/33, fol. 32r, en inv.nr. 416, uit 1533/34, fol. 29v.
23. NHA, AHK inv.nr. 285, uit 1428/29, fol. 13r.
24. Zie mijn *Nederlandse kruisvaarders*, p. 156 (portret van graaf Willem I met onderschrift, ca. 1490), 180-185 (glasraamschenkingen en jeugdoptocht).
25. Von der Dunk, 'Haarlem als Hollands Jeruzalem', p. 85-91. 'Habsburgs-keizerlijke banden van Haarlem': aldaar, p. 91.

Bij Haarlem begon de victorie

Een interpretatie van de rol en het belang van het beleg van Haarlem (1572-1573) in de Nederlandse Opstand

Het valt niet te ontkennen dat het beleg van Haarlem, dat duurde van begin december 1572 tot 12 juli 1573, eindigde in een overwinning van het leger van koning Filips II van Spanje, tevens landsheer van de Nederlanden. De uitgemergelde stad moest zich immers overgeven en daarna jarenlang een koninklijk garnizoën onderhouden, dat zich – vooral de Spanjaarden onder hen – behoorlijk kon misdragen.¹⁾ Vanuit oogpunt van de Opstand lijkt er dus weinig positiefs over te melden. Toch zagen contemporaine en moderne historici belangrijke lichtpunten. De eerste verwezen naar de eer die de Haarlemmers hadden verworven of naar de forse deuk die de koninklijke leger had opgelopen, met name het zogenoamde onoverwinnelijke Spaanse contingent daarvan. Ook stelden zij dat het lange verzet van Haarlem andere opstandige Hollandse steden meer tijd had gegeven hun verdediging voor te bereiden. Moderne historici volgen de laatste lijn en wijzen daarnaast op de grote verliezen die het koninklijke leger in de belegering leed. Historicus Geoffrey Parker noemde het daarom zelfs een pyrrus-overwinning. N.M. Japikse constateerde in 1973 dat Haarlems lange verdediging Noord-Holland de tijd gunde om een bestuursapparaat op te bouwen.²⁾

De verbanden die historici in heden en verleden hebben geponeerd tussen de opeenvolgende belegeringen van Haarlem, Alkmaar en Leiden blijven vaak echter nogal schetsmatig en oppervlakkig. Het lijkt alsof het effect van Haarlems lange verdediging op het vervolg van de oorlog incidenteel en toevallig was. Buiten kringen van specialisten worden de belegingen doorgaans zelfs als losse, op zichzelf staande episodes bekeken. Lokale trots en tradities versterken dit; de jaarlijkse feestelijke herdenkingen vinden gescheiden plaats. In dit artikel wil ik aan de duiding van de betekenis van het beleg van Haarlem een facet toevoegen en wel door het in context te plaatsen van contemporaine opvattingen over strategie, waar prins Willem van Oranje (1533-1584), de opperbevelhebber van

De historiografie en het karakter van de oorlog

de opstandelingen, welbekend mee was. Ik stel hier dat 'Haarlem' vooral structurele betekenis kriegt binnen zestiende-eeuwse opvattingen en ervaringen inzake een defensieve oorlog. Haarlems lange verzet blijkt dan verre van incidenteel en toevallig. De stad leverde een structurele en wzenlijke bijdrage aan het verloop van de oorlog in Holland en Zeeland in 1572-1576, die eindigde met het bankroet van Filips II en de ineenstorting van de koninklijke oorlogsinspanning in deze gewesten. Dit revisionisme is een uitvoerig van mijn proefschrift waarin ik tot een herwaardering kwam van de militaire capaciteiten van de rebellen en van Oranje.³⁾

Dit artikel bestaat uit drie delen. Het eerste deel behandelt de historische context. Het gaat dan om de veranderde interpretatie van de Nederlandse Opstand, de benadering van militaire kwesties als belegeringen en meer algemeen het karakter van de oorlog. Het tweede deel gaat over het strategisch denken in de zestiende eeuw, met name het concept van de defensieve oorlog. Ten slotte komt de praktijk van de verdediging van Holland en Zeeland in 1572-1576 aan de orde en de plaats van het beleg van Haarlem daarin.

SPAENSCH TIRANNYE IN NEDERLANDT

Nederlanders mit actis houwen
En uit memory houwen.
T geen u hier is afgelecht
Hoe men met u heeft gespelet
Hoe aen gelyke staecten Boomen
Haer het leven wert benomen
En vergoten is haer bloet
Daer ghy van syt op ghevot.

Hoe de landen syn bedurven
Wat daer myghen syn gesturen.
Dier den bloethond hem vermeet
Dat hy achter Duyfert weet
Die syn Beulen nederhielen
En tot luf der Spaenſche sielen
Van het leuen syn crichtant
En ontchuldich syn gedoot.

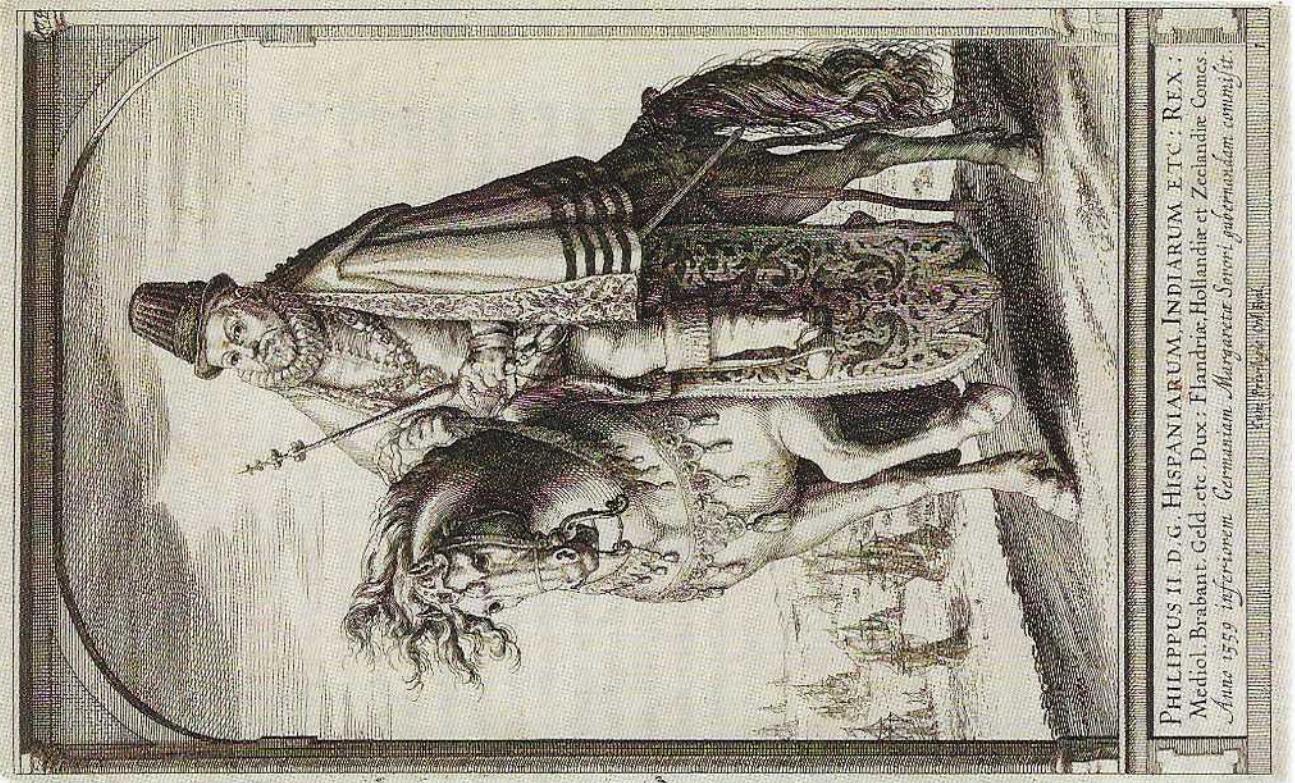
In dese Afschildinge wordint generael vertoont de Tyrannie en Sieregeervolgingen, dwelcken vlast der Bloedige Plaaten voor den Keijer Carel de V. als door den Soon Count Philipps den II. wile gegeven, zijn gepleegd tegens de Behders van de Syppre en waare Gods dienst, soader onder Ghevalt ein Staet, Onderdom of Geflakte, waer dor vele dyffenden op alderhande wreide en aumen schelike manieren en staffen angekmaen zyn.

I.

De Spaanse tirannie in de Nederlanden 1566-1577. Terechtstellingen en wreddheden begaan door de Spanjaarden. Anonieme ets 1618-1624. (Rijksmuseum Amsterdam)

De interpretatie van de Nederlandse Opstand is vanaf de jaren 1960 sterk veranderd. Tot dat decennium heette de Opstand vooral te gaan over religie, vrijheid en de economie. Dit waren sterk nationalistische en naar een doel toe redenerende interpretaties, die grotendeels moderne betekenis van bijvoorbeeld 'vrijheid', terug projecteerden op de zestiende eeuw. Dergelijke interpretaties vervulden de behoefte aan een unificerende mythe, die dankzij de Tweede Wereldoorlog een extra leven kreeg. De vrijheidsstrijd tegen de Nazi's viel immers gemakkelijk te vergelijken met die tegen de Spanjaarden. Tegenwoordig geloven historici niet meer dat het ontstaan van een Nederlandse en Belgische natiestaat het doel was van de Opstand. De meerderheid van de toenmalige Nederlanders wilde vrede en vrede met hun landsheer. Een kleine minderheid van radicale hopen had echter de agenda. Verder waren de Nederlanden geen eenheid en was de strijd aldaar onderdeel van een internationaal conflict.⁴⁾

Het huishoud van de Opstand lijkt meer versplinterd dan voorheen. Het ging echter in de jaren 1560 in essentie om twee grote politieke problemen. Het eerste behelsde de constitutionele structuur van de Nederlandse staten, met name de relatie tussen de vorst en zijn onderdamen. Ten tweede ging het om het nieuwe fenomeen van de religieuze ver-

Filips II koning van
Spanje en landsheer
van de Nederlanden.
Ets toegeschreven
aan Hessel Gerritsz.
(Rijksmuseum
Amsterdam)

deedheid, die een gevolg was van de Reformatie. In de eerste kwestie botste het streven naar centralisering van de landsheer met de prominente rol die (hoge) adel en de gewesten zich toedichtten in het politieke systeem. Vlaanderen, Brabant en Holland brachten samen 80 procent van alle Nederlandse belastingen op en wensten zeggenschap over de toekenning van geld aan de koning en over het beheer ervan. Dit is in feite nog steeds een conflict over vrijheid, maar dan in de zestiende-eeuwse betekenis van privileges (rechten). In de tweede zaak bestond er onenigheid over hoe om te gaan met de protestantse minderheid. De koning wenste het monopolie van de rooms-katholieke kerk te handhaven en eiste vervolging van protestanten. Dit stuitte op veel verzet onder grote groepen van de Nederlandse bevolking, die weliswaar niet protestant waren maar vervolging te ver vonden gaan. Ook religie speelde dus wel degelijk een rol, alleen niet zoals vóór 1560 was verondersteld. De economie speelde alleen in brede zin een rol in de Opstand. Het waren door de bank genomen de economisch meest ontwikkelde gebieden die de kern van de Opstand vormden. Dit sterk geïrbaniseerde westen van de Nederlanden bezat het geld en de infrastructuur voor verzet tegen de landsheer. Er bestond hier bovendien een traditie van stedelijke opstandigen tegen het gezag en van bovenstedelijke en bovenwestelijke samenwerking.⁵⁾

Een belangrijke factor in de historiografische veranderingen na 1960 is internationalisering. Dit betekent ten eerste dat Nederlandse geschiedenis steeds meer het resultaat is van buitenlands onderzoek. Geoffrey Parker, die de Opstand vanuit Spaans Habsburgs perspectief beschouwde is hier een vroeg voorbeeld van. Ten tweede gaat het hier om de gewaarwording dat nationale geschiedenis in internationale context moet worden geduid en ten derde is veel in de nationale geschiedenis eenvoudigweg niet zo nationaal als we geneigd zijn te denken.⁶⁾ Dat geldt bijvoorbeeld voor de religiekwestie, die in grote delen van Europa bijdroeg aan woelingen en oorlogen. Het verlaten van nationale en nationalistische kaders biedt ook ruimte voor tot dusver veronachtzaamde groepen zoals de katholieke meerderheid in de opstandige gewesten. Vlaamse historici hebben het radicaal protestantse verleden van de grote steden in de zuidelijke Nederlanden herontdekt; onder andere Antwerpen en Gent waren rond 1580 calvinistische stadstaatjes.⁷⁾ Dat de Opstand een binnenlandse- of burgeroorlog was, vergelijkbaar met bijvoorbeeld die in Frankrijk, is momenteel algemeen aanvaard door historici. Deze historiografische ontwikkelingen zijn nog steeds gaande, ook

PHILIPPUS II D G Hispaniarum Indiarum ETC: REX:
Mediol Brabant Geld etc Dux: Flandriae Hollandie et Zelandie Comes
Anno 1559 in primis Germaniam Margaritam Savoni gubernandum commisit
Et hoc anno 1559.

in aanverwante disciplines als de kunstgeschiedenis. Kunsthistorici vervagen bijvoorbbeeld het onderscheid tussen zeventiende-eeuwse Nederlandse- en Vlaamse kunst. Dat is vooral een constructie van negentiende- en twintigste-eeuwse historici, waarin onderzoek naar belegeringen als die van Haarlem strikt genomen valt, volgt de tendens ook, zij het tamelijk langzaam. In de twintigste-eeuwse Nederlandse historiografie hebben militair-historisch onderwerpen maar weinig aandacht genoten. In de negentiende eeuw was er nog een zekere aandacht geweest voor de meer heroïsche aspecten van de Opstand, waaronder de belegeringen van Haarlem, Leiden en Alkmaar. Dit was meest in het kader van nationale herdenkingen. Pas in de jaren 1890 begon systematisch onderzoek naar de militaire macht van de rebellen als factor in de Opstand, onder auspiciën van het departement van Oorlog. Professionele historici namen slechts beperkt kennis van dit werk dat door militairen werd uitgevoerd. Eén van deze militairen was J.W. Wijn die in 1934 promoveerde op het krijswezen onder Maurits van Nassau (1567-1625).⁹ Mede onder invloed van twee wereldoorlogen kreeg militaire geschiedenis in de twintigste eeuw een slechte naam. Het ging meestal over operaties en veldslagen en was vooral pragmatisch, didactisch, stichtelijk en nationalistisch van aard. Ook werd het wel afgedaan als amateurisme en dilettantisme.¹⁰

Nu was J.W. Wijn beslist geen dilettant of beumhaas, maar een professioneel historicus die liet zien dat militaire onderwerpen een serieus werkterrein kunnen zijn voor academici. Wijns studie over het beleg van Haarlem uit 1942 is dan ook een gedegen werk dat in 1982 werd herdrukt. In het voorwoord van de herdruk merkt de Haarlemse archivaris J.J. Temminck op dat er sinds Wijn geen nieuwe visies op het beleg waren verschenen. Ook Wijns studie is echter vooral een operationele geschiedenis die lijkt uit te gaan van het bestaan van tijdloze waarheden in de oorlogvoering; voor achtergronden of motivatie is ook geen aandacht. Het wijst op een benadering die de verschillen tussen heden en verleden sterk onderschat. Zoals hierboven al is gesteld, voor 'de Spanjaarden' konden gemakkelijk de Duitsers worden ingevuld. Het succes van Wijns boek tijdens de bezetting valt zonder twijfel hieruit te verklaren.¹¹

Vanaf circa 1980 kwam er uit het buitenland een belangrijke impuls voor vernieuwing. De 'war and society' benadering, die aandacht besteedt aan de sociaaleconomische context waarbinnen militaire macht ontsplooijng vindt, was in de Angelsaksische wereld ontstaan. Franse historici als André Corvisier en Philippe Contamine kozen een soortgelijke

benadering van de krijgsmacht en het fenomeen oorlog. In feite is ook hier sprake van internationralisering. Maar de verandering gaat langzaam. Veel militair-historisch werk blijft bekende paden betreden en heeft een beperkte focus. Dit is zeker het geval in de Engelandstalige wereld, waar een grote markt voor dit soort werk is blijven bestaan. Historici die wel verder kijken, blijven vaak hangen in benaderingen en denkwijzen die de complexe werkelijkheid geen recht doen. Met name modernisering blijft een invloedrijke rode draad in veel militair-historisch onderzoek.¹² Voor Nederland blijft gelden dat zaken die als 'militair-historisch' worden beschouwd nog steeds minder structurele aandacht krijgen dan andere aspecten van de geschiedenis. Het blijft meest bij sporadische themamomenten en gelegenheidswerken.¹³

Academische historici proberen tegenwoordig het verleden veelal te duiden aan de hand van contemporaine normen en waarden. Dit is een meer cultuurhistorische benadering van het fenomeen oorlog, waarin ook ruimte is voor de ervaring van gewone soldaten, boeren en stedelingen. Historici nu erkennen de grote verschillen tussen het heden en het verleden en proberen ontwikkelingen en gebeurtenissen te verklaren zonder uit het oog te verliezen dat de uitkomsten ervan niet vast staan of vanzelfsprekend zijn.¹⁴ Zo valt bijvoorbeeld het karakter van de oorlog in Holland en Zeeland in 1572-1576, en de rol van het beleg van Haarlem daarin, beter te duiden. Opvallend daarom zijn de uitzonderlijke wredeheden over en weer, met name in 1572-1573. De slachtingen in Mechelen, Zutphen en Naarden door Alva's troepen in 1572 zijn vermaard en berucht. Hetzelfde geldt voor Lumey's executie van negentien katholieke geestelijken in Gorinchem datzelfde jaar. Het wederzijds afmaken van krijgsgevangenen is ruim gedocumenteerd, bijvoorbeeld tijdens het beleg van Haarlem. Hier bekogelden de strijdende partijen elkaar ook met de hoofden van gedode gevangenen.¹⁵

Verklaringen voor het optreden van het koninklijke leger onder Alva bleven vaak steken in het wrede karakter van de Spanjaarden, een facet van de zogeheten Zwarte Legende over Spanje. Met name bij het bredere publiek zijn dergelijke typeringen hardnekkig. Een jeugdboek over het beleg van Haarlem uit 1979 spreekt op de achterkant onomwonden over wrede en woeste Spanjaarden.¹⁶ Historici wijzen tegenwoordig echter op het belang van de contemporaine aanduiding 'kettters en rebellen' voor de tegenstanders van Filips II. Deze mensen waren in opstand gekomen tegen hun door God gegeven vorst, sociale orde en ware religie. Voor 'kettters en rebellen' golden de gebruikelijke regels niet; zij waren een gruwel

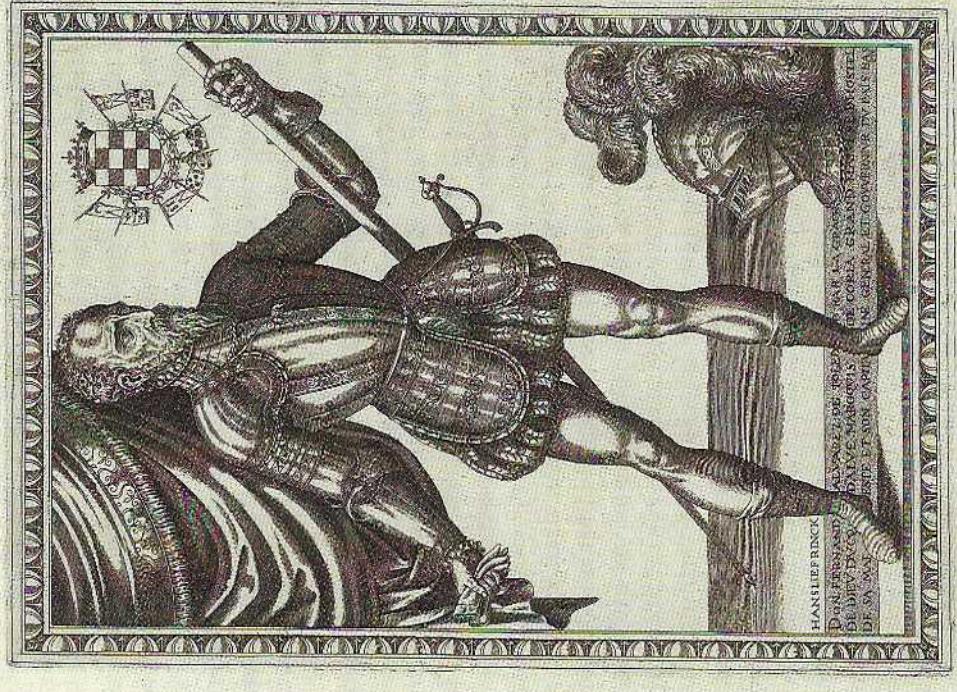
in de ogen Gods. Met name de Spaanse krijgslieden zagen dat zo. Zij achtten zichzelf veelal ook superieur en hadden de neiging om alle Nederlanders over één kam te scheren: het waren allemáál 'Lutheranos' ofwel ketteren.¹⁷⁾

Geen wonder dus dat de meeste Nederlanders hen vreesden en haatten. Voor de voormalige watergeuzen en bannelingen onder de opstandelingen zal dat des te sterker hebben gegolden. Zij hadden met de komst van Alva in 1567 alles verloren behalve hun leven. Menigeen had familielieden verloren in diens harde repressie. Deze opstandelingen – Lumeney is een goed voorbeeld – koesterden een onverzoenlijke haat jegens Alva, de overheid en de katholieke kerk. Wraak speelde voor hen vermoedelijk een belangrijke rol. Dit verklaart bijvoorbeeld het gedrag van Willem Blois van Treslong die te Vlissingen in 1572 de Spaanse krijgsman Pedro Pacheco liet ophangen. Pacheco was familie van Alva en Treslong had een broer verloren op het schavot. Ophanging gold overigens voor edelen niet als eervol, het was zonder twijfel een doelbewuste belediging richting de vijand. Nederlandse historici in het verleden wisten zich in patriottische context overigens maar moeilijk raad met de door de opstandelingen gepleegde wandaden. Ze neigden maar al te vaak naar negeren of bagatelliseren. Wijn kwam in 1942 niet verder dan woede en hartstocht als verklaring en de suggestie dat sollen met ledematen en hoofden destijds niet ongewoon was.¹⁸⁾

De slachtingen in Mechelen, Zutphen en Naarden dienden meer dan één doel. Ze waren een straf voor opstandige steden, verschaffen de soldaten compensatie voor achterstallige soldij, en hadden ten slotte een strategisch doel. Alva zag in dat het afzonderlijk innemen van de tientallen opstandige steden vrijwel onmogelijk was. De angst die de slachtingen veroorzaakte moest ervoor zorgen dat de steden capituleerden; terreur diende hier als strategisch wapen. Tot eind 1572 werkte dit goed. Uitgezonderd Holland en Zeeland waren toen de gehele Nederlanden weer in gehoorzaamheid aan de koning gebracht. Het uitmoorden van Naarden diende zonder meer om de Hollandse steden te bewegen tot overgave, maar werkte hier averechts.¹⁹⁾

Strategisch denken in de zestiende eeuw

Er is voor de zestiende eeuw nauwelijks onderzoek gedaan naar strategie en het werk dat er is, heeft beperkingen. Het richt zicht met name op zuiver militaire en materiële factoren. Het gewicht en de rol van de voor

Fernando Alvarez de Toledo hertog van Alva (1507-1582). Gravure toegeschreven aan Frans Huijs, 1546-1562. (Rijksmuseum Amsterdam)

westende-eeuwers zo belangrijke eer en aanverwante zaken als reputatie, naam en glorie, blijven bijvoorbeeld sterk onderbelicht. Geoffrey Parker benoemt er in zijn diepgravende studie over de strategie van Filips II welgeteld één alinea aan.²⁰⁾ In deze context ware systematisch onderzoek aan de hand van het concept 'strategische cultuur' nuttig. Dit biedt de mogelijkheid de synergie tussen verschillende factoren die de strategie bepaalden – dus ook de culturele en immateriële – te onderzoeken en hun relatieve gewicht vast te stellen. Dergelijk onderzoek ontbreekt echter voor de zestiende eeuw. Overigens is in het verleden vaak gesuggereerd dat 'politici' en krijgslieden destijds helemaal geen notie van zojets als een strategie hadden. Ze zouden geen relatie zien tussen afzonderlijk acties (veldslagen, schermutselingen, beleggeringen); er was slechts sprake van losse, onsaamhangende ondernemingen.²¹⁾ Het voorbeeld dat ik hierboven gaf van Alva en zijn doelbewuste gebruik van terreur in Mechelen, Zutphen en Naarden in 1572, laat al zien dat deze notie moeilijk houdbaar is.

De term strategie – in de zin van een visie en plan over hoe in een oorlog doelen te bereiken door middel van afzonderlijke gevechten – daatert uit de negentiende eeuw. Er bestaat geen contemporaine term voor, hetgeen onderzoek eraar lastig kan maken. Verder hebben de geschreven bronnen die zijn overgeleverd de nodige beperkingen. Het gaat hier meestal om correspondentie waarin slechts sporadisch verwijzingen valLEN te vinden naar oorlogsdoelen en strategie. Dit kan gemakkelijk het idee van een gebrek aan samenhang tussen operaties geven. Mogelijk is veel relevant papierwerk verloren gegaan. Onder Oranjes paperassen bevinden zich toevallig enige kladbriefjes die in het plannen van militaire ondernemingen lijken te zijn gebruikt. Op één daarvan bijvoorbeeld staan achttien kloosters, meest in Groningen, waaraan duidelijk is dat ze een doelwit waren voor de watergeuzen rond 1570.²²⁾ Veel werd overigens helemaal niet aan papier toevertrouwd; de zestiende-eeuwse cultuur was sterk mondeling. Het merendeel van de contemporaine gedrukte werken over oorlogvoering is sterk beïnvloed door humanistische en klassieke tradities. De auteurs ervan waren meestal op zoek naar stelregels uit de Oudheid waarmee krijgshelden de oorlogvoering weer op het niveau van Alexander de Grote en Julius Caesar konden brengen. Daarnaast werden deze werken veelvuldig ingezet om de eigen eer en reputatie te versterken. Een relevant contemporain concept dat wel bestond was dat van de defensieve oorlog. De Duitse krijgsman Lazarus von Schwendi (1522-1583) omschreef deze in 1577 het duidelijkst in zijn *Kriegs Diskurs*:

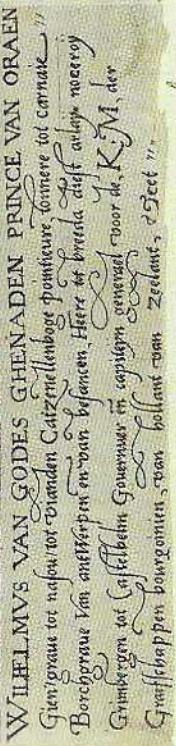
Kaart van Noord-Holland. Kopergravure uit 1608. Heruitgave van de houtsnede die Joost Jansz Bilhamer in 1575 maakte op last van Alva. (Noord-Hollands Archief, Provinciale Atlas)

'Also ist besser ein statt verloren, dann das gantz wesen im gefahr und verlust gesetzt. Und ist ein groszer vorthail und sicherheit für die schwachern, sich des Defensifkriegs wol und recht wissen zu gebrauchen, und den feindt dahin zu treiben, dasz er ein vestung nach der andern mit grosszem verlust der zeit, volckhs und gelts erobern und sich darüber ausmergen muss. So fallen auch gewöhnlich dem feindt in den eroberten fleckhen die priuantierung, Besatzung oder entsatzung schwerlich, und kan der herr des Lands immerzu eine gelegenheit hoffen, oder etwa erwartan, das Verlorne wiederumb in seine gewalt zu bringen.'²³⁾

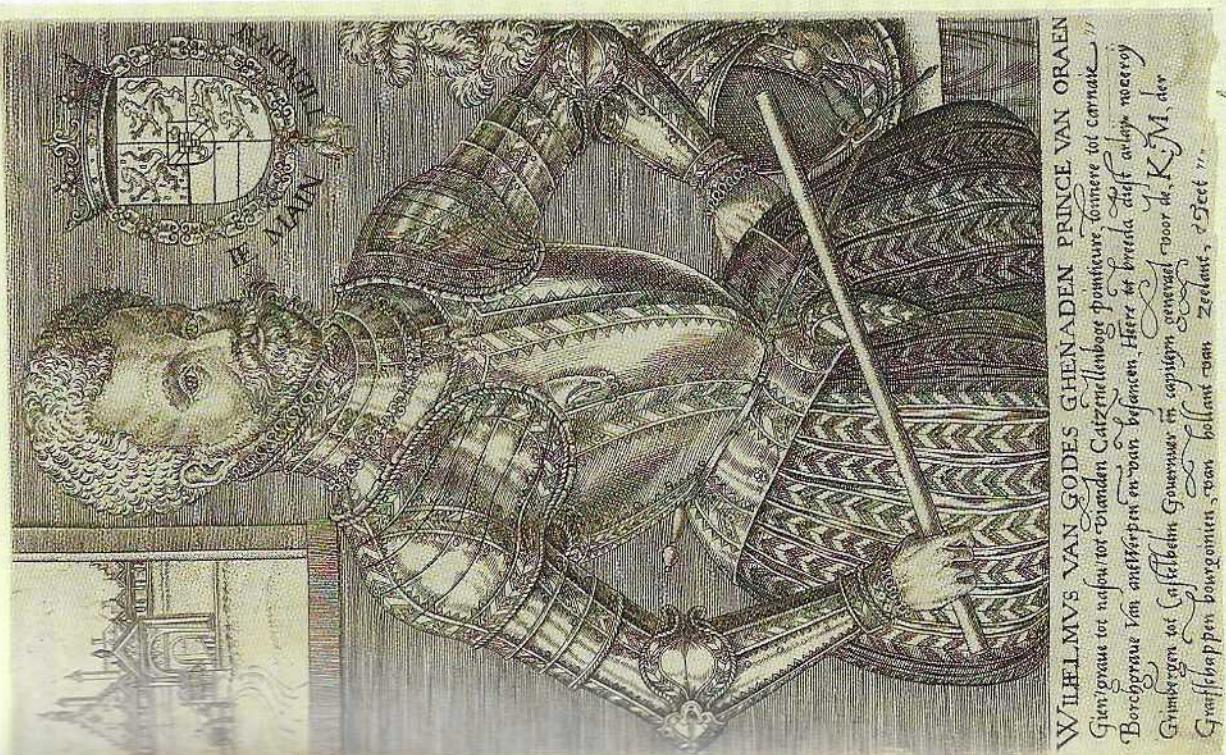
Duidelijk is de centrale rol van vestingen in deze uitputtingsoorlog die met name voor de zwakkere partij wordt aanbevolen. Als hoogste kriegerman in Duitse Rijk zag Schwendi dit uitgevoerd aan de grens met het Osmaanse rijk. Om het superieure Osmaanse leger te struinen ontstond hier na 1550 een defensieve linie van circa 1.000 kilometer lang met bijna 130 vestingen, forten en wachttorens. Schwendi beriep zich in zijn Kriegs Dis-
kurs op zijn eigen lange oorlogservaring.²⁴⁾

Oranje kende het concept van de defensieve oorlog ook. In 1577-1578 vroeg hij de Staten-Generaal middelen te vinden om de fortificaties te verbeteren, opdat 'lon soit plus assere contre les invasions de l'ennemy et mesmes q. lon puisse estre mieulx accommode pour faire la guerre defensive et a moindre fraiz.'²⁵⁾ Het is onwaarschijnlijk dat de prins de term recent had opgepikt, bijvoorbeeld van Schwendi, al kenden de twee elkaar wel sedert de jaren 1550. Het is waarschijnlijker dat ideeën over hoe een defensieve oorlog te voeren onderdeel waren van een corpus aan militaire wijsheid die vooral in de praktijk en mondeling onder kriegerslieden werd doorgegeven. De Franse koning Lodewijk XI gebruikte dezelfde strijdwijze namelijk al in 1474 tegen de Bourgondische hertog Karel de Stoute. Het concept offensieve oorlog bestond overigens ook, al is niet duidelijk hoe contemporaine krijgslied hier concreet invulling aan gaven.²⁶⁾

Aan de basis van de noties over de defensieve oorlog ligt de kennis dat beleggeringen langdurige en slopende affaires konden zijn, die zeer kostbaar waren en het belegerende leger konden vernietigen. Alle voorsten hadden beperkte financiën en konden zich dergelijke belegeringen eigenlijk niet veroorloven. Het centrale probleem voor een leger dat een stad beleggerde, was dat van de logistiek. Duizenden mensen en diepen lange tijd op dezelfde locatie bevoorrden was in de zestiende eeuw

Willem prins van Oranje (1533-1584). Gravure toegeschreven aan Abraham de Bruyn, 1565-1568. (Rijksmuseum Amsterdam)

moeilijk. Tijdens het beleg van Haarlem waren de bevoorradingstroutes ook nog eens kwetsbaar voor overvallen door de rebellen. Problemen met de hygiëne deden gemakkelijk epidemische ziektes ontstaan. De omgeving was snel kaal gegeten, zodat de proviand van steeds verder moest komen. Duurde het beleg langer dan het campagneseizoen (lente en zomer) dan ging het weer sterk meespelen. Regen veranderde alles in een modderpoel; de vrieskou in de winter kon veel levens kosten. Sommige soldaten namen de benen. Kortom, honger, ziektes, desertie, koude en algemene ellende konden een zeer zware tol eisen onder de belegeraars, een veel hogere tol dan in de belegde stad.

Een tweetal voor Haarlem relevante voorbeelden laat dit alles zien. Het gaat om het beleg van Metz in 1572 en dat van La Rochelle in 1572-1573. In beide gevallen ging het net als in Haarlem om oude vestingwerken, die door middel van improvisatie waren versterkt. Veel literatuur legt de nadruk op het belang van de introductie van nieuwe, moderne vestingwerken met lage muren en bastions na 1500. Deze nadruk op technologische ontwikkelingen past in het discours van modernisering.³¹ Oude werken met improvisaties bleken echter zeer goed verdedigbaar. Wel was dan een relatief groot en gemotiviceerd garnizoen nodig. Metz was voorjaar 1552 door de Fransen ingenomen en keizer Karel V begon in oktober pas met de beleggering ervan ondanks negatieve adviezen. Mogelijk speelden Karel's 'eer en reputatie' hierin een grote rol. De hertog van Alva was één van Karel's bevelhebbers tijdens het beleg. De aanvallers schoten tweemaal een bres in de vestingwerken, maar de verdedigers bleken daarachter een aarden wal te hebben opgeworpen, net zoals die van Haarlem zouden doen. Extreme kou, hoge sterfte en desertie dwongen Karel het beleg na twee maanden op te geven. Het was zijn grootste militaire nederlaag.³²

Het beleg van de hugenootse stad La Rochelle door de Franse koning Karel IX begon effectief pas in februari 1573 en eindigde begin juli 1573, korte tijd voor dat van Haarlem. Net als deze stad kom La Rochelle door water niet geheel worden afgesloten door de belegeraars, die onder bevel stonden van Henri, hertog van Anjou, een broer van de koning. De blokkade van de stad ter zee slaagde nooit volledig, zodat ze steeds proviand en versterkingen kreeg. De nederlaag van de Hollandse vloot op het Haarlemmermeer eind mei 1573 kenterde het beleg van Haarlem; pas vanaf dat moment leden Haarlemmers meer onder het beleg dan de belegeraars.³³ La Rochelle is acht maal tevergeefs bestormd, hetgeen de aanvallers ruim 3.000 doden kostte, het tienvoudige van de verdedigers. Toen het beleg in een overeenkomst eindigde omdat Anjou geen kans zag de stad met

gaan in te nemen en tot koning van Polen was gekozen, waren van de oorspronkelijke 22.000 soldaten en pioniers circa 12.000 verloren door geweld, honger, ziekte, koude en desertie. Het koninklijke leger werd gesloopt in wat in feite een overwinning voor de hugenoten was.³⁰

Het moge duidelijk zijn dat een belegging een moeilijke en gevaarlijke zaak was voor de aanvallers en dat contemporaine krijgslieden zich hiervan sterk bewust waren. Het fiasco van Karel V bij Metz zal ook Oranje goed bekend zijn geweest en La Rochelle was een onderdeel van de internationale strijd van de calvinisten tegen de katholieken. De stad verloor in Oranje in februari 1573 om hulp die hij niet kon geven en eind mei 1573 de prins nieuws over het beleg.³¹ Het moge ook duidelijk zijn dat het beleg van Haarlem goed valt te duiden in bredere, internationale patronen en in langere tradities van denken over hoe oorlogsdoelen vielen te halen en de rol van vestingen en beleggeringen daarin. Extra problemen voor de aanvallers in Holland en Zeeland waren de grote hoeveelheid (opstandige) steden en het terrein, gedomineerd door water en moeilijke doorgangen; de smalle dijken waren vaak de enige droge grond.³²

Het beleg van Haarlem en de verdediging van Holland en Zeeland, 1572-1576

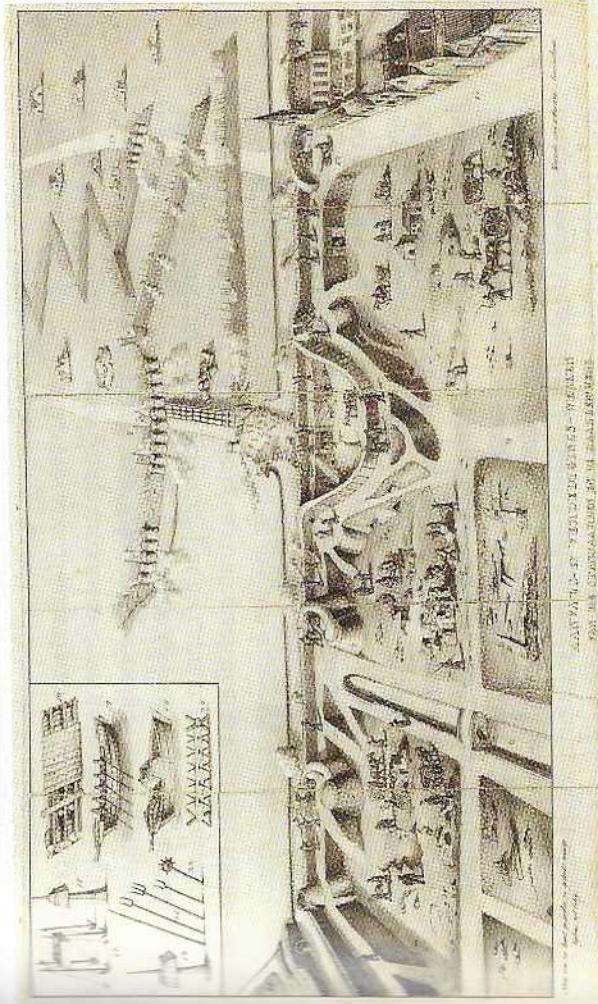
De oorlogsdoelen van de strijdende partijen eind 1572 waren duidelijk. Alva wenste de opstandige steden weer in gehoorzaamheid aan hun landsheer te brengen. Het doel van Oranje en de rebellen was vrede en verzoening met de landsheer vanuit een positie van sterkte; dan zouden hun wensen inzake godsdienst, privileges en het landsbestuur ingewilligd kunnen worden. Dit betekende dat de koning naar de onderhandelingstafel gedwongen moet worden.³³ Reeds in 1575 vonden in Breda onderhandelingen plaats. Deze mislukten echter, vooral door het vraagstuk van de religie waarin Filips II geen enkele concessie wenste te doen. Het viel niet te rijmen met zijn eer en reputatie als verdediger van het ware geloof. Ook later zouden onderhandelingen steeds weer hierop stuk lopen.

Oranjes plannen voor het jaar 1572 zelf waren grotendeels mislukt. Hij viel met een veldleger de Nederlanden binnen om er een opstand te ontketten. Hij richtte zich hier vooral op de steden in de belangrijkste gewesten, Brabant en Vlaanderen. De opstandige steden zouden dan zijn strijd kunnen financieren. Inderdaad openden tientallen steden in de hele Nederlanden de poorten voor de rebellen, maar de geldsteun kwam

kende echter ook de gewesten, hij was er immers stadhoudert geweest (1559-1567). De mogelijkheden voor het voeren van een defensieve oorlog zoals hierboven geschetst, waren zeer goed. De vele steden en het terrein konden een offensief still leggen en de mankracht en financiën van de vijand uitputten. Het was dan wel zaak de vestingwerken acuut te verbeteren. Moderne vestingwerken waren er amper in Holland en Zeeland. Reeds bij zijn aankomst in Enkhuizen liet Oranje daar een bolwerk voor de Zuiderpoort aanleggen. Haarlem gold als 'de krankste stad' van heel Holland. De muren werden provisorisch versterkt en een rondeel ver bouwd tot een bolwerk (ravelijn). Improvisatie door de verdedigers bleef tijdens het beleg van groot belang.³⁴⁾ Voor geheel nieuwe, gemoderniseerde vestingwerken was aanvankelijk meestal geen tijd en/of geld. Alkmaar begon ermee, maar deze waren tijdens het beleg van 1573 slechts half voltooid, zodat ook hier improvisatie cruciaal bleef.

Wilde een belegerde stad lang stand houden dan was voor de verdedigers hoop op een gunstige uitkomst nodig. Oranje was zich hiervan

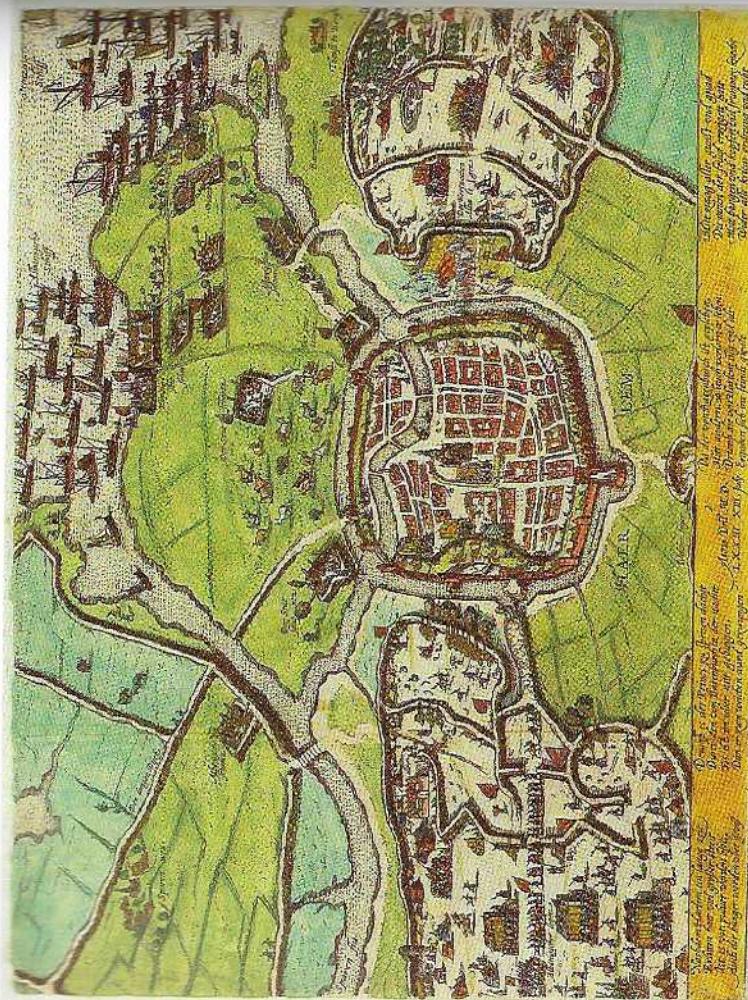
Aanvals- en Verdedigingswerken van de Spanjaarden en de Haarlemmers. Steendruk van H. Horneer naar een houtsneekaartje, gedrukt tijdens het beleg, 1543.
(Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland)

Beleg van Haarlem. Kopergravure van Frans Hogenberg, 1573. (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland)

niet. De vrees voor het koninklijke leger bleef groot. Om een beslissing te forceren poogde Oranje slag te leveren maar Alva ontweek dit. Hij wist dat Oranjes veldleger door geldgebrek vroeger of later zou oplossen. Ook dit was in de zestiende eeuw een vaak voorkomend en algemeen bekend fenomeen. Verder bleef als gevolg van de slachting onder de hugenoten in de zogenaamde Bartholomeusnacht (23-24 augustus 1572), de verwachte Franse steun voor de prins uit.

Oranje vertrek naar Holland in het najaar van 1572 was dan ook geen positieve keuze, maar eerder een laatste strohalm. Hij ging er naar toe om zijn graf te vinden, stelde hij zelfs letterlijk. De prins zal in ieder geval zijn huid zo duur mogelijk hebben willen verkopen en zijn eer redden die door het echec van de veldtocht een verdere deuk had opgelopen. Hij

duidelijk bewust. Nieuws van buiten was hierin cruciaal. Oranje en de Staten van Holland bleven met het Haarlemse stadsbestuur in contact en beloofden hulp en ontzet. Het stadsbestuur communiceerde de inhoud van de bevolking om het moreel op te vijzelen.³⁵⁾ Oranje zag het ontzet van de stad vooral komen door het afsnijden van de aanvoerlijnen van de belegeraars die via Amsterdam liepen. Samen met de strenge winter zou dit de vijand moeten dwingen het beleg op te geven. Inderdaad was in januari 1573 al bij de rebellen bekend dat in het kamp voor Haarlem grote armoede, honger en sterfte heerste. De bevelhebbers voor de stad overwogen daadwerkelijk om het beleg op te geven. Alva, die ziek in Nijmegen lag, dreigde zijn zoon don Fadrique, die het opperbevel had, in dat geval echter te onterven. De eer van de familie en de koning stonden op het spel. Opgeven was geen optie en Alva stuurde versterkingsgen.³⁶⁾

Oranje toonde zich in maart 1573 al sceptisch over een mogelijk ontzet van Haarlem, waarschijnlijk omdat de belegeraars ondanks de zware verliezen en ontberingen volhielden en versterking hadden ontvangen. Wellicht was dit de aanleiding voor meer grootschalige pogingen om de aanvoer naar Haarlem volledig af te snijden door Diederik Sonoy, Oranjes plaatsvervanger in Noord-Holland. Sonoy, die orders van de prins door-gaans loyaal volgde, deed eind maart een mislukte poging om met een troepenmacht de Diemerdijk af te snijden. Een volgende poging begin juni 1573 had meer succes. Sonoy slaagde er zelfs in om Muiden in te nemen en te houden tot 17 juli, maar voor Haarlem was dat te laat. De belegeraars hadden nu meer uitzicht op succes dan de verdedigers en hielden vol. De allerlaatste wanhopige poging tot ontzet eindigde in de nacht van 8-9 juli 1573 in de nederlaag van Oranjes kleine veldleger bij het Manpad. Haarlem capituleerde vier dagen later. Dat hier sprake is van coördinatie tussen de verschillende acties met één strategisch doel is volstrekt duidelijk.³⁷⁾

Een veldleger was een andere belangrijke factor in creëren van hoop in een belegerde stad. Dit kon op verschillende manieren afbreuk doen aan de vijandelijke inspanningen, bijvoorbeeld door soldaten en middelen te binden die dan niet in het beleg konden worden ingezet. Eventueel kon zelfs slag worden geleverd om een stad te ontzetten. Ook voor het heroveren van een stad was uiteraard een eigen veldleger nodig. Oranje liep hier tegen forse beperkingen aan. Hij wilde altijd meer geld dan de Staten dachten te kunnen opbrengen. Omdat het essentieel was dat de eigen troepenmacht afdoende te kunnen betalen, moest de prins de omvang ervan beperken. Om een vijandelijk offensief te weerstaan, haalde Oranje

Zeeslag tussen Hollandse en Spaanse schepen en galienen op het Haarlemmermeer op 26 mei 1573 in een mislukte poging tot ontzet van Haarlem. Op de achtergrond het profiel van de stad Haarlem, waar een ontstolling plaats vindt. Het werk is afkomstig uit het stadhuis van Haarlem. Schilderij door Cornelis Vroom in of na 1629. (Rijksmuseum Amsterdam)

troepen uit garnizoenen om een mobiele strijdmaat te formeren. Tussen 1572-1576 ging het vermoedelijk om nooit meer dan circa 2000-3000 man. Tijdens het beleg van Haarlem hadden zich bij Sassenheim en Egmond kleine concentraties van zijn troepen ingegraven; het doel was ook hier vooral de bevoorrading van de belegeraars te belemmeren.³⁸⁾ Daar het Oranje duidelijk was dat de troepen van het koninklijke leger veel beter en meer ervaren waren, wenste hij directe confrontaties in het veld te vermijden. De nederlaag die hij in dat geval voorzag, zou zeer slecht zijn voor het moreel. De reeds genoemde nederlaag bij het Manpad bevestigde dat. Oranje stelde zelf achteraf deze operatie alleen maar te hebben toegestaan onder druk van 'den gemeenen man'.³⁹⁾

Het motiveren van een garnizoën van beroepssoldaten, meestal als huurlingen aangeduid, vergde een specifieke benadering die Oranje in de jaren 1550 had geleerd. Zij hadden een eed afgelegd en daarmee hun eer verbonden aan het gehoorzamen van de bevelen van hun krijsheer. In ruil daarvoor kregen ze soldij. Kwam de soldij laat of geheel niet, en dat was in de zestiende eeuw nogal eens het geval, dan lieten de soldaten hun ongenoegen blijken. Desnoods weigerden zij de dienst geheel, hetgeen overheden duidden als muiterij. Het probleem voor de soldaten was dat zij zonder de soldij geen bestaansmiddelen hadden en dan een eervol, fatsoenlijk leven niet mogelijk was. In maart 1573 hadden soldaten in Haarlem bewapend voor het stadhuis gestaan; de behoefte aan geld was blijkbaar de drijfveer. Oranje veroordeelde hun gedrag sterk maar beloofde wel geld te sturen. Verder deed hij een beroep op het eergevoel van de soldaten. Het verwerven van meer eer was, naast materieel gewin, een concreet doel voor krijslied en die in Haarlem hadden volgens Oranje door hun heldendaden en daadkracht een onsterfelijke naam verworven, niet alleen in de Nederlanden ‘mais vers toutes nations estrangieres.’ Met hun gedrag stelden zij ‘l'honneur et la gloire par eux acquise’ op het spel.⁴⁰⁾

Het Haarlemse garnizoën bestond uit Nederlanders (inclusief Walen), Duitsers, Schotten, Engelsen en Fransen. Ook religie speelde een rol in de motivatie van in ieder geval een deel van het Haarlemse garnizoen. Met name de Nederlandse soldaten schijnen een diepe haat jegens de katholieken te hebben gekoesterd. Zij namen het voortouw in geweld jegens krijsgevangenen, Haarlemse koningsgezinden en in het beeldendorp. De Duitse bevelhebber Jacob Steinbach, een lutheraan uit Lübeck, keurde dit sterk af en had het Haarlemse Begijnhof in bescherming genomen. In ruil daarvoor onderhielden de begijnen zijn soldaten.⁴¹⁾

Het particularisme van de steden, die de dragers van de Opstand waren, vormde een groot probleem in het uitvoeren van een coherente strategie. Ondanks ervaring met samenwerken vóór 1572 hield iedere stad er een eigen agenda op na. De meerderheid van de bevolking beschouwde zichzelf als katholiek en de keuze om Oranje soldaten binnen te laten was er meestal een voor de minste van twee kwaden geweest. Velen zullen getwijfeld hebben of ze er wel goed aan deden Oranje en de rebellen te steunen. Allamaar, dat zonder twijfel het volgende doelwit van het koninklijke leger zou zijn, was maar moeilijk te bewegen de vestingwerken te verbeteren en een garnizoën te accepteren, ondanks herhaalde aansporingen van Oranje. Mogelijk begon de stad pas met de overgave van Haar-

De katholieke burgemeesters Quirijn Dirksz. Talesius en Lambert Jacobszoon worden van verraad verdacht en door woedende stadssoldaten op 27 mei 1573 opgehangen. Kopergravure van Reinier Vinckels, naar Jacobus Buys, 1791. (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland)

In een ton, welle zij van de wallen naar buiten lieten afrollen... Blad z. 137.

Haarlemmers rollen een ton met elf hoofden van Spanjaarden over de muur, 1573.
Kopergravure van Harmannus Vinkelas naar Jacobus Buys, ca.1790. (Noord-Hollandse Archief, collectie Kennemerland)

[reputatieverlies]. Geheld in IJN met het contemporaine denken over een defensieve oorlog vond hij het verlies van Haarlem verder geen ramp. Het land was verder wel te verdedigen, ‘pour ce respect en soy mesmes n’auroit grand mal’.⁴⁵⁾ Alkmaar zou de volgende stad zijn waar de vijand zijn tanden op stuk mocht bijten, al had Oranje, zoals gezegd, daar eind juli maar weinig vertrouwen in. Het had de grootste moeite gekost Alkmaar te overreden een garnizoen en gouverneur te accepteren. Het drazen met de verbetering van de vestingwerken is ook al genoemd. Om het moreel op te krikken na de val van Haarlem moest Oranje op een toer langs de Zuid-Hollandse steden.⁴⁶⁾

lem echt met de arbeid aan de vesting. De nieuwe werken waren, zoals gezegd, maar half af bij het begin van het beleg eind augustus 1573. Oranje had een maand eerder al laten blijken weinig vertrouwen in Alkmaar te hebben.⁴²⁾ Het particularisme van de steden zal ook de lokale herdenking van beleggeringen in de hand hebben gewerkt.

Vooral Oranje en zijn bevelhebbers, zoals Sonoy, lijken een breder perspectief te hebben gehoesterd. De prins sprak van de ‘cause commun’ [de gemene zaak] en zag het beleg van Haarlem en de strijd te water in Zeeland als een geheel met een gezamenlijk doel. Hij zag in maart 1573 weinig hoop voor Haarlem en stelde dat het geslaagd afzinken van enige schepen in de Schelde bij Lillo door ‘les nostres’ [de onzen] veel schade aan de (Antwerpse) handel zou doen, hetgeen de hele christenheid zou raken. Oranje schreef zijn broer Lodewijk van Nassau in Duitsland dat hij hiermee de Duitse vorsten – meest lutherse of katholieke – kon bewegen zich in te zetten om een einde te maken aan deze ‘tant pernicieuse guerre’.⁴³⁾ Daarmee doelde de prins vrijwel zeker op het uitoefenen van druk op de Duitse keizer Maximiliaan II om te bemiddelen in het conflict; Filips II was immers diens vrome neef.

Al met al is duidelijk dat een defensieve oorlog niet beperkt was tot het passief afwachten of de vijand zijn tanden zou stukbijten op een vesting. Oranje probeerde op verschillende manieren de oorlogsinspanning van de vijand te ondermijnen en dwarsbomen. Het bewegen van buitenlandse vorsten om te interveniëren was er een. De heersers van Frankrijk en Engeland waren andere belangrijke spelers die belangen hadden in oorlog; ook zij vreesden de Habsburgse macht. Daarnaast, was er een constante stroom propaganda naar de bevolking in de koningsgezinde gewesten. Oranje wierp zich hierin op als voorstander van vrede en verzoening. Het koningsgezinde Amsterdams, dat zo’n belangrijke rol had in het beleg van Haarlem, was bij uitstek het doel van pamfletten, brieven, liederen en geruchten uit het kamp van Oranje.⁴⁴⁾ Tegelijkertijd moest de prins voortdurend de oorlogsmoeheid en twijfel in Holland en Zeeland bestrijden. De vijand lanceerde op zijn beurt propaganda naar de opstandige steden, al gebeurde dit minder intensief dan omgekeerd.

In mei 1573 maakte Oranje zich dan ook vooral zorgen over de klap voor het moreel, die de overgave van Haarlem zou opleveren. Het verlies van een stad die zich zo lang en dapper had verdedigd zou groot ‘desconfit du peuple’ opleveren. Verder zag hij schade aan zijn eer (en die van de familie), vervat in termen van ‘honte’ [schaamte] en ‘disréputation’

De uitputtingsoorlog werkte uiteindelijk in het voordeel van de rebellen. De uitkomst ervan stond voor tijdgenoten natuurlijk geenszins vast. Na de mislukte onderhandelingen te Breda begon het koninklijke leger in 1575-1576 met wat, achteraf bezien, het laatste offensief bleek. Buren, Oudewater, Schoonhoven en Krimpen aan de Lek vielen. Woerden en Zierikzee kwamen onder beleg. Woerden hield elf maanden stand en viel niet. Oranje slaagde er met grote moeite in om tegenoffensieven naar Krimpen en Zierikzee te organiseren. De eerste stad werd in maart 1576 heroverd. De overgave van Zierikzee aan het leger van de koning na negen maanden in juli 1576, was het laatste wapenfeit. De Spaanse soldaten muitten om achterstallige soldij, gevuld door de rest van het leger. Geld was er niet want Filips II was eind 1575 bankroet gegaan. De oorlogsinspanning tegen de rebellen stortte daarop volledig ineen. Het koninklijke leger had vanaf december 1573 tot januari 1575 al een derde van zijn sterke verloren, vooral door desertie. Uit de afrekening uit 1577 met twee Nederlandse regiments, blijkt dat zij in dienst van Filips II over periode 1572-1576 amper een derde van hun geld hadden ontvangen. Tegen 1575-1576 werden Oranjes troepen beter betaald en onderhouden dan hun tegenstanders. Zezelfs Spaanse soldaten en officieren liepen nu uit pure ellende over naar de rebellen.⁴⁷⁾

De verwoesting en ontreddering in Holland en Zeeland waren groot na vier jaar oorlog. Inundaties hadden grote delen van het land onder water gezet, meestal pas na fel verzet van de steden en plattelanders. Rond steden die dreigden te worden belegd werd het schootsveld vrijgemaakt, hetgeen betekende dat daar alles wat het zicht belemmerde (huizen, bomen, muren) met de grond gelijk werd gemaakt.⁴⁸⁾ Grote aantallen mensen waren uit Holland en Zeeland gevliucht voor het geweld of de dreiging ervan. Amsterdam en Utrecht waren toevluchtsplaatsen voor hen. De aanwezigheid van de beroepssoldaten was een zware last; aan beide zijden misdroegen zij zich veelvuldig, al was het dikwijls slechts uit door armoede en honger veroorzaakte wanhoop. Haarlems klachten over het garnizoën in december 1575 zijn dan ook niet bijzonder.

Rond de steden die daadwerkelijk waren belegd, had de langdurige aanwezigheid van de belegeraars diepe sporen nagelaten. Den Haag, dat tijdens het beleg van Leiden een basis van het koninklijke leger was geweest, was in 1576 een desolate stad. Alle voorname inwoners waren gevlogen, meestal naar Delft. De meeste huizen waren verlaten, sommige waren als stallen gebruikt en er groeide gras op straat.⁴⁹⁾ De inwoners van dorpen rond Haarlem (Beverwijk, Velsen, Spaarnwoude, Heemstede en

Hillegom) hadden toevlucht moeten zoeken in de stad. In mei 1576 waren ze in hun dorpen teruggekeerd, maar er stonden geen huizen meer, op een stuk of twaalf na in Beverwijk. De dorpelingen woonden in hutten en kelders en probeerden het land weer te cultiveren. Nog dagelijks kregen ze te maken met vrijeuitters in dienst van Oranje. Ze moesten de prins 100 gulden betalen voor een maand bescherming tegen hen.⁵⁰⁾ Voor Oranje, Filips II en de andere hoge heren en dames speelde het lijden van de gewone bevolking een evidentie rol in beslissingen en overwegingen, alsook moest de prins het wangedrag van zijn soldaten beteugelen om de steun van de steden te behouden.

De verdediging Haarlem stond aan begin van dit alles. De stad verdedigde zich zeer lang, veel langer dan de aanvallers hadden begroot. Het koninklijke leger leed grote verliezen. De exacte omvang is onmogelijk vast te stellen. De schattingen lopen uiteen van 8.000 tot 12.000 doden. Een Duitse krijgsman onder de belegeraars noemt zelfs 22.000 doden onder vriend en vijand.⁵¹⁾ Een groot deel van het veldleger van 10-12.000 man dat in december voor Haarlem verscheen moet verloren zijn gegaan. Alleen dankzij forse versterkingen, mogelijk 6.800 man in januari-april 1573, kon het beleg doorgaan. Vermoedelijk zijn de verliezen onder de aanhang (vrouwen en kinderen) en pioniers (arbeiders) van het leger niet meegerekend. Zij waren niet belangrijk. Een duizendtal Luikse piñiers bijvoorbeeld liet ook grotendeels het leven.⁵²⁾ De reputatie van het koninklijke leger en vooral de Spanjaarden onder hen liep een forse deuk op; onoverwinnelijk waren ze blijkaar niet. De steun voor het huis Alva kalfde in regeringskringen verder af; het beleid en optreden van de hertog waren een ramp en Haarlem bevestigde dat het anders moest. Het moreel van de koninklijke soldaten was danig gekrempt. Toen Haarlem zich bij overeenkomst had overgegeven en plundering afkocht met 240.000 gulden, sloegen de Spaanse soldaten aan het midden, hetgeen ze onder Alva nog nooit hadden gedaan. Het verschafte het Noorderkwartier zes kostbare weken extra om zich voor te bereiden. Voor Alkmaar kwam het tot weigeringen van soldaten om de stad te bestormen. Leiden werd daarna alleen geblokkeerd en niet meer direct aangevallen.⁵³⁾ De koninklijke soldaten weigerden zich nog langer als lammetjes naar de slachtkant te laten leiden, terwijl hun soldij achterwege bleef en de kans op buit en eer zeer gering was. Dit alles was een cumulatief proces waarin Haarlem de toon had gezet. Het beleg van Haarlem was een keerpunt in de oorlog.

Conclusie

Ik heb in dit artikel vooral willen betogen dat het beleg van Haarlem van 1572-1573 het best geduid kan worden binnen destijds gangbare opeenvolgingen over een defensieve oorlog. Dit behelsde een uitputtingsstrategie waarin de aanvallers zich uitputten in belegeringen die hen dikwijls meer mensen en geld kostten dan de verdedigers. Niet zelden zagen de belegeraars in de zestiende eeuw zich gedwongen een beleg geheel op te geven. Dergelijke belegeringen waren ook slopend voor het moreel van de aanvallers. De Franse hugenotenleider en krijsman Coligny, een van de slachtoffers van de Bartholomeusnacht in 1572, noemde steden daarom de kerkhoven van de belegeraars.^[50] Het beleg van Haarlem is hier een typisch voorbeeld van. Het koninklijke leger leed enorme verliezen en het moreel van de resterende troepen was zeer getroffen. In een dergelijke strijd viel voor hen weinig eer en buit te halen en de soldijbetaling was sporadisch en zeer achterstallig. Het Spaanse contingent muite na de overgave van Haarlem zes weken lang.

Het beleg van Haarlem was een keerpunt en droeg direct bij aan de redding van Alkmaar en later Leiden. Tot Haarlem boekte het koninklijke leger succes in snel tempo. Na Haarlem kwam succes zeer moeizaam of helemaal niet en tegen zeer hoge kosten in mensen en geld tot stand. Deze opeenvolgende belegeringen vallen niet los van elkaar te gezien, al gebeurt dat vaak wel door het lokale perspectief dat teruggaat op het vroegmoderne particularisme. Oranje en zijn bevelhebbers zagen dat zeker niet zo. Het blikveld van de prins, die niets meer te verliezen had, reikte verder dan afzonderlijke belegeringen. Hij probeerde op allerlei manieren de oorlogsinspanning en het moreel van de vijand te ondermijnen en verliet zich hierin niet alleen op de defensieve kracht van de Hollandse en Zeeuwse vestingen. Propaganda en het beschadigen van de Antwerpse handel pasten bijvoorbeeld ook hierin. Verder probeerde Oranje buitenlandse vorsten te bewegen om te interveniëren. Uiteindelijk was het toch de noodzaak om de ene na de andere stad te moeten belegeren in zeer moeilijk terrein, die de doorslag gaf. De astronomische kosten ervan dwongen Filips II in 1576 de herovering van Holland en Zeeland op te geven. Dat wil zeggen, zijn soldaten maakten die keuze voor hem; jarenlang achterstallige soldij en een gering vooruitzicht op enig voor hen positief eind aan de oorlog leidden in de zomer van 1576 tot een grootchalige muiterij die de oorlogsinspanning deed instorten. Ik hoop dat ik heb laten zien dat er wel degelijk sprake was van strategisch denken en een strategische cultuur in de zestiende eeuw. Dat deze

in menig opzicht sterk afwijken van de moderne versies daarvan mag niet verwonderen, het gaat immers om een wezenlijk andere cultuur. Strategische cultuur is een complex geheel waarin veel relevante factoren vallen te verdisconteren. Noties omtrent eer bijvoorbbeeld speelden voor alle vorsten en krijgslieden een belangrijke rol. En voor Oranje was bijvoorbeeld de onzekere politieke context waarbinnen hij moest opereren een factor waar hij steeds rekening moet houden; de meerderheid van de inwoners van de opstandige steden bestond nu eenmaal niet uit fanatieke aanhangers van de prins of het Calvinisme. Het is dus vrechbaar om de moderne, maar een doel toe redenerende en aan technologische ontwikkelingen opgehangen visies, die de opkomst van de moderniteit en het Westen moeten verklaren, te verlaten. Wie vervolgens aan de hand daarvan weer naar de negentiende en twintigste eeuw kijkt, zal tot nieuwwe inzichten komen en nieuwe vragen stellen die andere benaderingen vergen.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld Pieter Bor, *Oorsprongh, begin, en vervolg h der Nederlandsche oorlogen*, 4e druk, Amsterdam 1679-1684, boek VIII, p. 657-658.
2. Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt*, herziene editie, paperback, Londen etc. 2002, p. 162. Jonathan I. Israel, *De Republiek, 1477-1806*, Franeker 1996, p. 201.
3. Bernardino de Mendoza, *Histoire memorable des Guerres de Flandres*, Parijs 1611, p. 190, 221. Emanuel van Meteren, *Historie der Nederlandischer ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenis tot den iare M.VIC.XII.*, z.p. 1614, fol. 89. Samuel Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*, Haarlem 1628, p. 243-244. Bor, *Oorsprongh*, boek VI, p. 421. N.M. Japikse, 'De invloed en de gevolgen van het beleg van Haarlem op Noord-Holland in 1573', in: C.C. van Valkenburg (red.), *Men sagh Haerlem bestornen... Uitgegeven ter gelegenheid van de herdenking van het beleg van Haarlem 1573-1973* etc., Haarlem 1973, p. 82.
4. Erik Swart, *Krijgvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam 2006. Ook 'Willem van Oranje als krijsman', in: Coen Tamse (red.), *Willem van Oranje en Breda. Officier en 'grand seigneur'*, Den Haag 2014, p. 15-38.
5. Van Nierop, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *Rijdraggen en mededelingen betreffende de geschiedenis den Nederlanden* BMGN, 110 (1995), p. 205-210.
6. Van Nierop, 'De troon van Alva', p. 210-221.

- Universiteit Leiden: <https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/facing-the-enemy>. Ook bijvoorbeeld Erik Swart, ‘Honour, defeat and the news. The case of the fall of Breda (1625) and the Dutch Republic’, in: *European History Quarterly*, 46 (2016), p. 6-26.
6. Judith Pollmann, ‘Internationalisering en de Nederlandse Opstand’, in: BMGN, 124 (2009), p. 515-535. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries’ Wars*, 2e druk, Cambridge etc. 2004; de eerste druk verscheen in 1972.
  7. Bijvoorbeeld van Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Amsterdam en Antwerpen 1996 en ‘The process of political change under the Calvinist republic in Antwerp (1577-1585)’, in: Monique Weis (red.), *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, Turnhout 2010, p. 25-33.
  8. Zie hierover het themanummer *Art on the move van De zeventiende eeuw*, 31 (2015), nr. 1.
  9. B. Schoenmaker, ‘Clio at arms: military history in the Netherlands’, in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 14, 1991, p. 82-89. Jeroen Duindam, ‘Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema’, in: BMGN, 118 (2003), p. 455-456. J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*, Utrecht 1934.
  10. W. Brulez, F.C. Spits en H.L. Wesseling, ‘Oorlog: idee en werkelijkheid’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978), p. 361-362. F.C. Spits, *De metamorfose van de oorlog in de achttiende en negentiende eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming*, Assen 1971, p. ix.
  11. J.W. Wijn, *Het beleg van Haarlem*, Amsterdam 1942; herdrukt te Den Haag 1982 met een voorwoord van J.J. Temminck. H.L. Zwitser, ‘Wijn, J.W. (1891-1965)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwnm1880-2000/lemmata/bwn2/wijn> (31-12-2015). Wijns archief met manuscripten bronnenonderzoek voor de monografie liggen in het archief van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag.
  12. Jeremy Black, ‘Military history today’, in: *History today*, 53 (november 2003), p. 46-47. Idem, *Rethinking military history*, Londen etc. 2004. Erik Swart, ‘De mythe van Maurits en de moderniteit?: militair professionalisme en adelscultuur in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, circa 1590-1625’, in: Luc Duerloo en Liesbeth De Frenne (red.), *Het verdeelde huis: de Nederlandse adel tussen opstand en concilieiatie*, Maastricht 2011, p. 101-118.
  13. Els Kloek, *Kenau en Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog*, Nijmegen 2014. Zie BMGN, 118 (2003), nr. 4 als voorbeeld van een themanummer. Marjolein’t Hart, *The Dutch Wars of Independence. Warfare and commerce in the Netherlands, 1570-1680*, Abingdon en New York 2014. Petra Groot (red.), *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlogvoering 1568-1648*, Amsterdam 2013.
  14. Zie bijvoorbeeld het project ‘Facing the enemy’ van Raymond Fagel aan de
  15. Ampzing, Beschryvinge ende lof der stad Haerlem, p. 196-199. J. Temminck (ed.), Willem Jansz. Verwer, *Memoriaelboek. Dagboek van de gebeurtenissen te Haarlem, 1572-1581*, Haarlem 1973, p. 81-82. J. van Vloten (ed.), ‘Duitsche aanteckeningen betrekkelijk het beleg en de overgave van Haarlem, en enkele andere punten uit de jaren 1572 en 1573, benevens enige brieven die stad betreffende, van Oct.-Dec. 1576’, in: Kronijk van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht, 16 (1860), p. 69-70. Bor, *Oorsprongk*, boek vi, p. 431.
  16. Zie bijvoorbeeld Yolanda Rodríguez Pérez, Antonio Sánchez Jiménez, Harm den Boer (red.), *España ante sus críticos: las claves de la Leyenda Negra*, Madrid/Frankfurt am Main 2015. Piet Huurdeman, *Het beleg van Haarlem*, 2e druk, Alkmaar z.j. [1979]. Zie ook Wijn, *Het beleg van Haarlem*, p. vii, 15.
  17. L. van der Essen, ‘Croisade contre les hérétiques ou guerre contre rebelles? La psychologie des soldats et des officiers Espagnols de l’armée de Flandre du XVIIe siècle’, in: *Revue d’histoire ecclésiastique* 51 (1956), p. 58-67. Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spanje ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-circa 1673)*, z.p. 2003, p. 62, 74-77. Parker, *The Army of Flanders*, p. 152.
  18. ‘Pedro Alvarez Pacheco’, in: A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden XV, Haarlem 1872*, p. 10-11. Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, Terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam 1999, p. 253-273. Wijn, *Het beleg van Haarlem*, p. 71-72, 154-155.
  19. Van Nierop, *Het verraad*, 82-83.
  20. Geoffrey Parker, *The grand strategy of Philip II*, New Haven en Londen 1998, p. 89.
  21. Jeremy Black, *Beyond the Military Revolution. War in the seventeenth-century world*, Basingstoke 2011, p. 25-27, 100-101. Parker, *The grand strategy*, p. 1.
  22. ‘Namien der Closter’, Archief van Willem van Oranje, Koninklijk Huisarchief, Den Haag (KHA), A 11 XI 12; ook in XII-4 liggen enige briefjes die getuigen van voorbereiding en planning van operaties.
  23. ‘Dus beter een stad verloren, dan alles op het spel te zetten. En het is een groter voordeel en zekerheid voor de zwakkeren, om de defensieve oorlog te gebruiken, om de vijand te dwingen de enevesting na de andere te veroveren, met groot verlies aan tijd, soldaten en geld, en hem zo uit te mergelen. Ook heeft de vijand gewoonlijk moeite met de bevoorrading, bezetting en het ontzet van de veroverde plaatsen, en kan de heer van het land steeds op een gelegenheid hopen, of wachten, om het verlorene weer in zijn macht

- te brengen' Lazarus von Schwendi, 'Kriegs Diskurs' (1577), in: Eugen von Frauendorf (ed.), *Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkündiger der allgemeinen Wehrflucht*, Hamburg 1939, p. 251.
24. Gábor Ágoston, 'Empires and warfare in east-central Europe, 1550-1750: the Ottoman-Habsburg rivalry and military transformation', in: Frank Tallett en D.J.B. Trim (red.), *European warfare, 1350-1750*, Cambridge etc. 2010, p. 118-119.
- Schwendi, 'Kriegs Diskurs', p. 192. Géza Pálffy, 'The Habsburg defense system in Hungary against the Ottomans in the sixteenth century: a catalyst of military development in Central Europe', in: Brian L. Davies (red.), *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*, Leiden 2012, p. 40-41, 43-44.
- ‘...opdat men beter verzekerd ist tegen invasies van de vijand en zelfs dat men beter in staat is om de defensieve oorlog te voeren en tegen minder kosten.’ ‘Estat des gens de guerre q. semble a monseigneur le Prince soubz correction de messieurs le Estatz generaulx qu’on pourront retenir en service’, 1577-1578, KHA, A 11/XII 15.
26. Philippe de Comynnes, *Mémoires de Philippe de Comynnes*. Mlle. Dupont (ed.) I, Parijs 1840, p. 315-316. Oranje in de Staten-Generaal, 25 augustus 1583, *Resolutien der Staten-General van 1576 tot 1609 IV*, N. Japikse (ed.), Den Haag 1919, p. 84.
27. Bijvoorbbeeld Parker, *The Military Revolution*, p. 163-172.
28. James D. Tracy, *Emperor Charles V, impresario of war? Campaign strategy, international finance, and domestic politics*, Cambridge etc. 2010, p. 36-38, 109, 239-240. Henry Kamen, *The Duke of Alba*, New Haven en Londen 2004, p. 39-40.
29. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 436.
30. James B. Wood, *The King's army. Warfare, soldiers and society during the Wars of Religion in France, 1562-1576*, Cambridge etc. 2002, p. 246-274.
31. Oranje aan La Rochelle, 17 februari 1573, De correspondentie van Willem van Oranje (wwo) nr. 2955, geraadpleegd 18 maart 2016. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/2955>. Idem aan Francis Walsingham, 22 mei 1573, wwo nr. 2989. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/2989>.
32. Swart, *Krijgsvoork*, p. 114, 125.
33. Femke Deen, *Moorddam. Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand (1566-1578)*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2012, p. 163-164.
34. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 376, 414, 422-423, 444. Temminck (ed.), Willem Jansz. Verwer, *Memorialboek*, p. 24, 26-27, 29-30, 34.
35. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 439. Marianne Eekhout, 'Leven tussen hoop en vrees. Het belang van het nieuws tijdens de belegeringen van Haarlem en Leiden (1572-1574)', in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 10 (2007), p. 4-22.
36. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 432. Kamen, *The Duke of Alba*, p. 113-115. Parker, *The*

- grand strategy*, p. 129-130. Nicolaes Ruychaver aan Oranje, 6 januari 1573, wwo nr. 9267, geraadpleegd 28 maart 2016. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/9267>.
37. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 437, 439. J.P. Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw*, Hilversum 2013, p. 190-193, 196-197. Oranje aan Alkmaar, 10 juni 1573, wwo nr. 9362, geraadpleegd 28 maart 2016. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/9362>. Van Nierop, *Het verraad*, p. 88.
38. Swart, *Krijgsvoork*, p. 126. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 432.
39. Oranje aan de Staten van Holland, 10 juli 1573, wwo nr. 3383, geraadpleegd 31 maart 2016. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/3383>. Oranje aan Lumey, 25 december 1572, wwo nr. 9265, geraadpleegd 31 maart 2016. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/9265>.
40. ‘...maar jegens alle vreemde naties.’ [...] ‘...de door hun verworven eer en de glorie’. Oranje aan de bevelhebbers te Haarlem, 18 maart 1573, wwo nr. 2968. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/2968>.
41. Van Vloten (ed.), 'Duitse Aanteekeningen', p. 69-70. Temminck (ed.), Willem Jansz. Verwer, *Memorialboek*, p. 32, 81-82.
42. Oranje aan Alkmaar, 10, 16, 29 juni en 13 juli 1573, wwo nr. 9362, 9363, 9365 en 3386. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/9362> etc. Oranje aan Lodewijk van Nassau, 22 juli 1573, wwo nr. 4498. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/4498>. Bor, Oorsprongk, boek VI, p. 444. Van Meteren, *Historie*, fol. 91v-92.
43. ‘...zo verderfelijke oorlog.’ Oranje aan Lodewijk van Nassau, 8 maart 1573, wwo nr. 5201. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/5201>.
44. Deen, *Moorddam*, p. 111-178, 193.
45. ‘...in dit opzicht, doet het op zichzelf niet zoveel kwaad.’ Oranje aan Lodewijk van Nassau, 5 mei 1573, wwo nr. 110. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/110>. Oranje aan zijn broers, 16 mei 1573, wwo nr. 5800. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/5800>.
46. Van Meteren, *Historie*, fol. 89v.
47. Afrekening met de regimenten van de graven van Boussu en Megeen, 1577. Nationaal Archief Den Haag, Archief van de Kamer der Beden der Generaliteit, inv. nr. 6. Bor, Oorsprongk, boek VIII, p. 658, 660. L. van der Essen, *Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw*, nl. *de bestraffing van opstandige steden II Onder Requesens (1573-1576)*, Brussel 1952, p. 6-7.
48. Zie bijvoorbeeld Oranje aan Alkmaar, 29 juni 1573, wwo nr. 9365. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/wwo/brief/9365>.
49. Bor, Oorsprongk, boek VIII, p. 657-658; boek IX, p. 676.

50. Sauvegarde voor Hillegom en andere dorpen omtrent Haarlem, 11 mei 1576:
Resolutien van de heeren Staten van Holland en Westvriesland etc. 1576-1579, Den Haag z.j., p. 83-84.
51. Anton van der Lern, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woorden en beeld*, Nijmegen 2014, p. 87. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem*, p. 244. Bor, *Oorsprongk*, boek vi, p. 444. Van Vlooten (ed.), 'Duitsche Aanteekeningen', p. 91. Parker, *The Dutch Revolt*, p. 162.
52. Parker, *The grand strategy*, p. 129, 341 (noot 47). Van Valkenburg (red.), *Men sagh Haerlem bestormen*, p. 42, 44, 47. Van Meteren, *Historie*, fol. 87.
53. Kamen, *The Duke of Alba*, p. 116. Bor, *Oorsprongk*, boek vi, 441. Van Meteren, *Historie*, fol. 89, 92. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem*, p. 238, 244-245. Swart, *Krijgvolk*, p. 124. Parker, *The Dutch Revolt*, p. 159-161.
54. K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand, 1572-1584*, Den Haag 1994, p. 71.

Inleiding

Het geweld van Sacramentsdag 1578 toen de kerkdienst in de Grote Kerk door soldaten werd uiteengeslagen ('de Haarlemse noon') en de opheffing in 1581 van de Satisfactie uit 1577, die katholieken en gereformeerd¹⁾ een gelijke plaats in de samenleving gaf, betekenden het einde van de religieuze vrede in Haarlem.²⁾ Voortaan werd alleen de gereformeerde kerk erkend en werden uitingen van katholiek leven verboden. In de Sint Bavo werden de altaren en de beelden van heiligen verwijderd en vervangen door bijbelteksten. De kloosters en hun bezittingen werden aan de stad gegeven als deel van de schadevergoeding voor de kosten die de stad tijdens het beleg had moeten maken. Alleen de Commanderij van St Jan bleef nog bestaan tot het overlijden van de laatste Sint Jansheer in 1625.

Deze bijdrage gaat over de turbulente tijd, de eerste jaren van deze nieuwe religieuze situatie in Haarlem. Hoe verliep destijds deze voor veel Haarlemmers dramatische overgang? Wat gebeurde er met katholieken en hun instellingen? Hoe gingen gereformeerd daar mee om? Over de eerste jaren van de nieuwe religieuze situatie gaat dit artikel.

Kloosters

In en om Haarlem waren tijdens het belegering van de stad 26 kloosters en andere geestelijke gemeenschappen. Een deel hiervan komt men nog steeds tegen in de straatnaamgeving. Over de meeste daarvan is maar weinig bekend.

Van die kloosters waren er acht voor mannen bestemd: Het klooster van de Carmelieten of vrouwenvroedsters (Beata Maria Virgo de monte Carmeli) lag tussen de Grote Houtstraat, de Anegang en de Warmoesstraat. Dat dateerde uit 1249 en was daarmee het oudste. Daarna volgde